

Стан сильного душевного хвилювання у визначенні меж необхідної оборони від насильницького статевого злочину

Стаття присвячена аналізу статті 116 КК України для теоретичного вирішення питання про те, чи можливо уникнути стану сильного душевного хвилювання особі, яка захищає своє життя, здоров'я, статева свобода, а також оцінки відношення законодавця до поведінки потерпілого при перевищенні меж необхідної оборони. Автор вважає, що негативний вплив стресових станів на свідомість і діяльність людини обумовлює необхідність ретельно аналізувати психологічний стан людини при розслідуванні і судовому розгляді справ про перевищення меж необхідної оборони, навіть якщо не виникає підозр, що протиправні дії вчинені в стані афекту.

Ключові слова: життя, здоров'я, статева свобода, статева недоторканість, необхідна оборона, стан сильного душевного хвилювання.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні тенденції та умови життя у XXI столітті істотно змінюють напрям цих досліджень. Існують свідчення про негативний вплив стресових станів на свідомість і діяльність людини, що примушує говорити про необхідність при розслідуванні і судовому розгляді деяких категорій кримінальних справ особливо ретельного аналізу психологічного стану людини, навіть якщо не виникає підозр, що протиправні дії вчинені у стані афекту. Передовсім це стосується справ про перевищення меж необхідної оборони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У нашому дослідженні було проаналізовано наукові праці таких вітчизняних та закордонних вчених, як М. І. Бажанов, С. В. Бородин, О. О. Кваша, О. М. Костенко, В. Б. Малінін, В. В. Меркур'єв, М. І. Мельник, В. О. Навроцький.

Метою статті є обґрунтування впливу стресових станів на свідомість і діяльність людини та необхідності при розслідуванні і судовому розгляді деяких категорій кримінальних проваджень (зокрема, справ про перевищення меж необхідної оборони) ретельно аналізувати психологічний стан людини.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Переважно в екстремальних умовах, яким є суспільно небезпечне посягання, в особи виникає стан сильного душевного хвилювання, коли їй вкрай складно усвідомити межі необхідного захисту, міру невідповідності захисту небезпеці посягання. Слід погодитися із В. Б. Малініним у тому, що оборона від суспільно небезпечного посягання практично завжди здійснюється особою, яка перебуває у стані сильного душевного хвилювання, викликаного протиправною поведінкою нападника [1, с. 151]. В. В. Меркур'єв, у тому числі за результатами проведених кримінологічних досліджень, відзначає, що необхідна оборона практично завжди супроводжується станом сильного душевного хвилювання, яке виникає як реакція на суспільно небезпечне і швидкоплинне посягання, а в ситуації «посягання – захист» лише кожна четверта особа, яка захищається, могла тверезо оцінити ситуацію та обрати адекватні засоби захисту через хвилювання, страх тощо [2, с. 76-79; с. 181]. Такий стан можливий навіть при посяганні на власність, а якщо йдеться про життя, здоров'я, статева свобода чи статева недоторканість особи, то він виникає майже у всіх випадках.

Необхідна оборона є вольовим і свідомим вчинком людини, що детермінований соціально корисними мотивами і цілями, а також природними (інстинктивними) реакціями людини. Мета обов'язково усвідомлюється особою. А щодо мотивації імпульсивних злочинів вчені зазначають, що дії злочинця не є виваженими. Оптимальне рішення не приймається, а мета фактично не усвідомлюється.

Разом з тим, вважати вирішеним у науці кримінального права питання про критерії розмежування злочинів, передбачених статтями 116, 118 КК України, не можна. Ще Г. А. Крігер наголошував, що в статті, яка передбачає відповідальність за умисне вбивство у стані сильного душевного хвилювання, мова йде передовсім про випадки вбивства, коли насильство, яке є першопричиною смерті, за своїм характером завідомо для винного не було небезпечним для життя і здоров'я, а загрожувало лише його тілесній недоторканності: удари, побої тощо. Коли насильство

було завідомо небезпечним для життя або здоров'я особи чи статевої недоторканості жінки, у особи, над якою вчинялося насильство, виникає право на необхідну оборону, у процесі якої цілком можливе заподіяння смерті потерпілому [3, с. 35-40; 4, с. 648].

Ми стверджуємо, що оборона від суспільно небезпечного посягання практично завжди здійснюється особою у стані сильного душевного хвилювання, яке викликане протиправною поведінкою нападника. Подібність даних злочинів полягає у таких ознаках: 1) протиправна (аморальна) поведінка потерпілого обумовлює застосування фізичної сили до нього; 2) заподіюється тяжка шкода особі, яка вчинила протиправне діяння; 3) немає розриву в часі між протизаконними діями потерпілого і застосуванням фізичної сили до нього у відповідь. Тому виникає проблема розмежування перевищення меж необхідної оборони і фізіологічного афекту. До питань, які неоднозначно вирішуються в науці кримінального права та практиці застосування кримінального закону і стосуються кримінально-правової кваліфікації злочинів, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, можна віднести, зокрема, і те, як кваліфікувати випадки умисного вбивства, одночасно заподіяного у стані сильного душевного хвилювання та з перевищенням меж необхідної оборони. Типовим є таке формулювання стану сильного душевного хвилювання: «стан сильного душевного хвилювання (фізіологічний афект) – це такий психічний стан, за якого інтенсивна емоція протягом короткого часу стає домінуючою, значно знижуючи здатність людини усвідомлювати свої дії і керувати ними, майже повністю втрачається функція самоконтролю і самооцінки (інтроспекції), зводиться до мінімуму волява сфера, організм людини значною мірою переходить на інстинктивні механізми керування» [5, с. 48]. Зокрема, в одних випадках вчинення умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони, коли особа одночасно перебувала у стані сильного душевного хвилювання, суди кваліфікують діяння як умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони за ст. 118 КК. В інших випадках, за наявності таких самих ознак, вчинене кваліфікують як умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання [6, с. 151].

М. В. Костицький під сильним душевним хвилюванням розуміє таку дезорганізацію психічної діяльності, під час якої людина не втрачає повного розуміння ситуації і дій, які вона вчиняє, але значною мірою втрачає контроль над ними [7, с. 85].

Проблема розмежування полягає, на наш погляд, у тому, що стан необхідної оборони і стан сильного душевного хвилювання викликаються однією підставою – протизаконним насильством з боку потерпілого. У ст. 116 КК України така ознака впливає з тлумачення змісту підстави необхідної оборони – суспільно небезпечного посягання.

Не дарма у частині четвертій статті 36 КК України передбачено, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставині захисту.

Тобто стан сильного душевного хвилювання у такому випадку є умовою, що виключає злочинність діяння навіть при перевищенні меж необхідної оборони. У пункті 3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 1 «Про судову практику у справах про необхідну оборону» зазначається, що суспільно небезпечне посягання на законні права, інтереси, життя і здоров'я людини, суспільні інтереси чи інтереси держави може викликати в особи, яка захищається, сильне душевне хвилювання. Якщо в такому стані вона не могла оцінювати відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставині захисту, її дії слід розцінювати як необхідну оборону. При необхідній обороні проміжна мета – негайне відвернення чи припинення наявного суспільно небезпечного посягання, кінцева – захист правоохоронюваних інтересів.

За наявності стану сильного душевного хвилювання не можна говорити про чітке усвідомлення мети, оскільки в результаті емоційної напруженості та збудженості суб'єкт певною мірою втрачає контроль над своїми діями. При афекті вчинок завжди недостатньо обдуманий і вчиняється внаслідок значного зниження самоконтролю [7, с. 6], відповідно і мета, і вся поведінка, є необдуманною [8, с. 281]. Слід погодитися з М. І. Мельником у тому, що мотивація дій винного при перевищенні меж необхідної оборони має бути головним чином зумовлена захистом від суспільно небезпечного посягання охоронюваних законом прав та інтересів [9, с. 287].

Мотив при необхідній обороні має суспільно-позитивний характер – прагнення захистити правоохоронювані права та інтереси, натомість при діях, вчинених у стані афекту, мотив має суспільно-негативний характер – помста. На відміну від перевищення меж необхідної оборони, вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання, характеризується тим, що протиправні дії потерпілого є більш суспільно небезпечними, ніж при перевищенні меж необхідної оборони. Окрім цього, перевищення меж необхідної оборони, на нашу думку, в більшості випадків також

супроводжується хвилюванням особи, яка обороняється, однак це хвилювання не перешкоджає основній меті – відбити напад, захистити себе від посягання [10, с. 167-168].

Слід наголосити, що наукові дослідження стану афекту при перевищенні меж необхідної оборони мають тривалу історію. Проте сучасні тенденції суспільного життя у XXI столітті суттєво змінюють напрям цих досліджень. Увагу фахівців у галузі психології дедалі частіше привертають стресові стани людини. Такі стани є менш інтенсивними, не такими швидкоплинними та «вибуховими», як афект. Однак сучасне життя людини характеризується шаленим темпом, щоденними стресовими ситуаціями, дефіцитом часу, що призводить до психологічного виснаження. Існують свідчення про негативний вплив стресових станів на свідомість і діяльність людини, що змушує говорити про необхідність при розслідуванні і судовому розгляді деяких категорій кримінальних справ особливо ретельного аналізу психологічного стану людини, навіть якщо не виникає підозр, що протиправні дії вчинені у стані афекту. Передовсім це стосується справ про перевищення меж необхідної оборони [11, с. 191]. Тому ми погоджуємося, що в такому разі необхідна судово-психологічна експертиза.

Не слід забувати, що у разі, якщо нападник під час вчинення суспільно небезпечного посягання зазнає опору зі сторони, причому особа, яка захищалася, перевищує межі захисту, особа, яка посягає, зазнає ушкоджень і сама стає потерпілою. У зв'язку з цим окремі вчені порушують питання про вину потерпілого. Мова іде не про віктимологічний аспект, а про вину потерпілого не з точки зору його відповідальності у кримінально-правовому сенсі, а з точки зору його поведінки як фактора провокуючого чи такого, що полегшує вчинення відносно нього злочину [12, с. 104].

Сучасні українські науковці також застосовують щодо поведінки жертви термін «винна». Л. В. Чеханюк використовує таку характеристику жінки як жертви насильницьких злочинів, вважаючи, що, діючи як активний елемент ситуації, жінка своєю поведінкою може спровокувати виникнення у злочинця стану афекту, страху, ненависті тощо, що супроводжується миттєвими психологічними реакціями, виникнення яких є небажаним навіть для самого злочинця. Саме цим можна пояснити той факт, що іноді грабіжник, гвалтівник перетворюється на вбивцю, хоча до початку злочину намір вбити потерпілу у нього не виникав. У віктимологічному розумінні проаналізовану вище підвищену здатність ставати жертвою злочинного посягання, що зумовлена неналежною (аморальною, провокаційною, протиправною) поведінкою потенційної жертви злочину, прийнято вважати винною [13, с. 28]. На наш погляд, такий підхід є некоректним з точки зору кримінально-правового розуміння поняття «вина». У цьому контексті, коли йдеться про поведінку жертви зґвалтування, вина як характеристика дій злочинця не може бути використана для визначення особливостей поведінки його жертви. Адже нами було доведено у другому розділі, що віктимна поведінка потерпілої до вчинення злочину не має значення для кваліфікації вчиненого як зґвалтування. Аморальна, провокаційна поведінка не є суспільно небезпечною, як у випадку вчинення посягання гвалтівником. Натомість поведінка гвалтівника, коли він, у свою чергу, стає потерпілим у результаті перевищення меж необхідної оборони, характеристика його поведінки як винної є доречною і обґрунтованою.

Про вину потерпілого від злочину можна говорити саме по відношенню до поведінки потерпілого при перевищенні меж необхідної оборони, адже його поведінка була суспільно небезпечною і тому викликала застосування фізичної сили.

Водночас у контексті питання віктимної поведінки жертви статевих злочинів, слід згадати проблему провокації необхідної оборони. За певної ситуації жінка може спровокувати посягання на свою статеву свободу, а у відповідь з метою начебто захисту заподіяти шкоду життю чи здоров'ю чоловіка. Така поведінка має виключати стан необхідної оборони.

Вище ми наголошували, що нападник свідомо переступає поріг дозволеного суспільством і державою, таким чином виводячи себе з-під захисту закону, наражаючи своє здоров'я і життя на небезпеку. Чоловік, який здійснює посягання на статеву свободу чи статеву недоторканість жінки, своєю поведінкою обумовлює вчинення щодо себе злочину з боку особи, яка вимушена оборонятися. Крім того, слід наголосити, що трансформація гвалтівника у потерпілого в жодному разі не виключає кримінально-правової оцінки його власних дій як злочинних, спрямованих на заподіяння шкоди статевій свободі чи статевій недоторканості. На наш погляд, відповідно до природно-правового підходу норми кримінального права про необхідну оборону мають тлумачитися таким чином, щоб всі відхилення / вади реалізації права громадян на необхідну оборону покладалися насамперед на особу, яка виступила ініціатором посягання, а вже у другу чергу – на того, хто вимушено захищається.

Висновки. Заподіяння смерті повинно вважатися правомірним, за наявності інших умов, лише у випадку захисту власного життя чи інших осіб, а також здоров'я від тяжких тілесних

ушкоджень (у тому числі і в процесі вчинення інших злочинів), згвалтування та насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, які традиційно розглядаються як найбільш суспільно небезпечні насильницькі посягання. Отже, негативний вплив стресових станів на свідомість і діяльність людини обумовлює необхідність при розслідуванні і судовому розгляді деяких категорій кримінальних проваджень особливо ретельно аналізувати психологічний стан людини, навіть якщо не виникає підозр, що протиправні дії вчинені в стані афекту. Насамперед це стосується справ про перевищення меж необхідної оборони.

Джерела та література

1. Энциклопедия уголовного права: в 35 т. / [В. А. Блинников, С. Ф. Милуков, Э. Ф. Побегайло и др.]; под ред. В. Б. Малинина. – СПб.: ГКА, 2005 – Т. 7: Обстоятельства, исключющие преступность деяния. – 2007. – 722 с.
2. Меркурьев В. В. Аксиологические корни необходимой обороны и проблемы законотворчества / В. В. Меркурьев // Преступность и культура. – М.: Криминологическая Ассоциация, 1999. – С. 76-79; Меркурьев В. В. Состав необходимой обороны / В. В. Меркурьев. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 216 с.
3. Кригер Г. А. К вопросу о разграничении убийства в состоянии аффекта и убийства, совершенного при превышении пределов необходимой обороны / Г. А. Кригер // Вестник МГУ. – 1961. – № 1. – С. 35-40.
4. Лупинова О. Н. Умышленное убийство при превышении пределов необходимой обороны / О. Н. Лупинова // Актуальные проблемы политики. – 2002. – Вып. 16. – С. 643-650.
5. Гончаренко В. Г. Коментар до статей 115, 116 розділу II «Злочини проти життя та здоров'я особи» Кримінального кодексу України / В. Г. Гончаренко // Законодавство України. Науково-практичні коментарі: Юридичний журнал. – 2004. – № 8. – С. 47-50.
6. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання: кримінально-правові та психологічні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. В. Авраменко. – Львів, 2008. – 244 с.
7. Рогачевский Л. А. Эмоции и преступления / Л. А. Рогачевский. – Ленинград: Знание, 1984. – 632 с.
8. Механизм преступного поведения / [отв. ред. В. Н. Кудрявцев]. – М.: Наука, 1981. – 247 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 7-ме вид., переробл. та доповн. – К.: Юридична думка, 2010 – 1236 с.
10. Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике / С. А. Тарарухин. – К.: Юринком, 1995. – 208 с.
11. Меркурьев В. В. Состав необходимой обороны / В. В. Меркурьев – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 216 с.
12. Турецкий Н. Н. Необходимая оборона. Причинение вреда при задержании лица совершившего посягательство / Н. Н. Турецкий. – Алматы: Норма-К, 2003. – 231 с.
13. Чеханюк Л. В. Профілактика віктимної поведінки жінки як жертви злочинного посягання : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л. В. Чеханюк. – К., 2010. – 272 с.

Андрусак Г. Состояние сильного душевного волнения при определении пределов необходимой обороны от насильственного полового преступления. Статья посвящена проблеме определения пределов необходимой обороны от насильственного полового преступления и состояния сильного душевного волнения (ст. 116 УК Украины). Автор ставит вопрос о том, возможно ли избежать состояния сильного душевного волнения лицу, которое защищает свою жизнь, здоровье, половую свободу и т. д., а также анализирует позицию законодателя к поведению потерпевшего при превышении пределов необходимой обороны. По заключению автора, причинение смерти должно считаться правомерным только в случае защиты собственной жизни или жизни других лиц, а также здоровья от тяжелых телесных повреждений при совершении изнасилования и насильственного удовлетворения половой страсти неестественным способом, которые традиционно рассматриваются как наиболее общественно опасные насильственные посягательства. Итак, негативное влияние стрессовых состояний на сознание и деятельность человека обуславливает необходимость при расследовании и судебном рассмотрении дел о превышении пределов необходимой обороны от насильственного полового преступления особенно тщательно анализировать психологическое состояние человека, даже если не возникает подозрений, что противоправные действия совершены в состоянии аффекта.

Ключевые слова: жизнь, здоровье, половая свобода, половая неприкосновенность,

необходимая оборона, состояние сильного душевного волнения.

Andrusiak H. State of Strong Emotional Excitement (Affection) as a Factor in Determining the Boundaries of the Necessary Self-defense against Sexual Assault. The article highlights the problem of determining the range limits of the required defense against violent sexual assault and the concept of state of strong emotional excitement (Article 116 of the Criminal Code of Ukraine). The author discusses the question of whether it is possible to avoid a state of extreme emotion for a person who protects her life, health, sexual freedom, etc. and also analyzes the position of the legislator regarding the behavior of the victim in case of excess of the necessary defense limits. According to the author's conclusions, the death of a person should be considered legitimate only in case of protecting one's own life or other persons from grave bodily injuries (including committing other crimes), rape and forced sexual satisfaction in an unnatural way, traditionally regarded as the most socially dangerous violent attacks/assaults. Consequently, when investigating and prosecuting cases of exceeding the limits of the necessary defense the negative influence of stress states on the consciousness and activity of a person necessitates careful analysis of the psychological state of a person, even if there is no doubt that the unlawful actions are committed in a state of affection.

Key words: life, health, sexual freedom, sexual integrity, necessary defense, a state of strong emotional excitement.

УДК 343.132

Н. Карпінська, О. Ліщинська-Мартинюк

Деякі проблемні питання пред'явлення особи для впізнання неповнолітньому потерпілому від злочинів насильницького характеру

У статті висвітлюються проблемні питання пред'явлення особи для впізнання неповнолітньому потерпілому від злочинів насильницького характеру за чинним КПК України. Особливу увагу приділено правовій регламентації понять «неповнолітній», «малолітній», «дитина». Розкрито зміст слідчої дії – пред'явлення для впізнання крізь призму психологічних особливостей неповнолітньої особи. Розкрито питання способу та місця проведення впізнання, обґрунтовано необхідність попереднього психологічного вивчення дитини та використання «зеленої кімнати» як ефективної спеціально організованої системи заходів, яка запобігає повторній травматизації психіки та цілком може використовуватися при проведенні пред'явлення особи для впізнання неповнолітньому потерпілому.

Ключові слова: дитина, неповнолітні, пред'явлення особи для впізнання, вік, психологічні особливості.

Постановка наукової проблеми та її значення. Згідно з чинним КПК України особа до 18 років є учасником кримінального провадження і може виступати у якості потерпілого, свідка або особи, яку підозрюють або обвинувачують у вчиненні злочину, в тому числі неповнолітня особа може брати участь у такій процесуальній дії, як пред'явлення особи для впізнання. Процесуальні норми слідчої дії пред'явлення для впізнання закріплені у ст. 228, а порядок здійснення кримінального провадження щодо цієї категорії осіб регламентовано ст. 484-496 КПК України [1].

На сьогоднішній день, на відміну від допиту, законодавцем не врегульовано окремими нормами КПК у кримінальному провадженні участь неповнолітнього при пред'явлення особи для впізнання. Окрім того, недоліком КПК України є відсутність розмежування процесуального статусу малолітнього та неповнолітнього, окрім норми щодо забезпечення участі у допиті неповнолітнього віком до 16 років законного представника, педагога, психолога, лікаря.